

Gregorios av Nazianzos och det gyllene Athen

av Jerker Blomqvist

“Därifrån sändes han av Gud och sin omätliga bildningshunger till Athen, värtalighetens hemvist, till Athen, det verkligt gyllene, som har försett mig om någon med de goda tingen.”¹

Detta är, såvitt vi vet,² det äldsta belägget för frasen “det gyllene Athen” (Ἀθήνας τὰς χρυσᾶς etc.) i den grekiska litteraturen. Citatet ovan handlar om kyrkofadern Basileios, biskop av Kaisareia.³ Det kommer från ett minnestal över honom, författat några år efter hans död 379 av hans biskopskollega, vän och tidvis trätobroder Gregorios av Nazianzos, som enligt citatet också har kommit i åtnjutande av det gyllene Athens goda gåvor.

Efter Gregorios återkommer frasen hos flera senantika och bysantinska författare, med eller utan tillägg av adverbet “verkligt” (ὄντως) som kvalificerar adjektivet hos Gregorios. I nutiden har frasen någon gång återanvänts som titel på skrifter som behandlar Athen i rollen som antikt bildningscentrum.⁴

Vad föranledde Gregorios att förse Athen med detta exceptionella epitet, när han på sin ålders höst tänkte tillbaka på studieåren där? Athen är ju enligt hans ord inte bara “gyllene”; det är “verkligt gyllene”, och han gör därmed en åtskillnad mellan Athen och andra städer som kallats gyllene men i verkligheten inte förtjänat detta epitet. Varför så berömmande ordalag? För att kunna ge ett åtminstone tentativt svar på den

-
1. Gregorios av Nazianzos, *Oratio* 43.14.1 Ἐντεῦθεν ἐπὶ τὸ τῶν λόγων ἔδαφος, τὰς Ἀθήνας, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πέμπεται καὶ τῆς καλῆς περὶ τὴν παιδείωσιν ἀπληστίας, Ἀθήνας τὰς χρυσᾶς ὄντως ἐμοὶ καὶ τῶν καλῶν προξένους εἶπερ τινί.
 2. I databasen *TLG* finns inga äldre belägg för Ἀθήναι i kombination med adjektivet χρυσοῦς.
 3. För grekiska person- och ortnamn används här genomgående de grekiska formerna, t.ex. *Basileios* och *Kaisareia*, inte de latiniserade (*Basilius*, *Caesarea*), som annars också är vanliga och som här tillfogas inom parentes då detta bedöms motiverat.
 4. T.ex. Rubenson (2010), Blomqvist (2020).

frågan, behöver vi först en redogörelse för Gregorios och Basileios liv och speciellt deras relationer till Athen.⁵

Bild 1. Ännu idag vördas 300-talets lärda kyrkofäder. Här Gregorios av Nazianzos Teologen (ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος) på en modern ikon från helgonen Georgios och Sabas kyrka i Mochos på Kreta. Foto: J. Blomqvist.

5. De främsta källorna till Basileios och Gregorios liv utgörs av de omfattande egna skrifter de lämnat efter sig. Den följande framställningen av Gregorios liv bygger på bl.a. Jungck (1974), McGuckin (2001), Børtnes & Hägg (2006), Daley (2006). För en översikt över Gregorios författarskap se McGuckin (2002) 403–06 och en selektiv bibliografi *ib.* 407–27. Omfattande bibliografi också i Børtnes & Hägg (2006) 297–322.

Bild 2. Basileios av Kaisareia. Mosaik från 1000-talet i Sofiakatedralen i Kiev. Bildkälla: Wikimedia Commons.

Från Kappadokien till Athen

Basileios och Gregorios hade vistats samtidigt i Athen under sju–åtta år kring halvsekelstiftet 350, men de kände varandra sedan tidigare. De var ungefär jämgamla, födda kring 330 eller strax före detta årtal.⁶ Båda kom från Kappadokien, ett landskap centralt i Mindre Asien. Gregorios var född på sina föräldrars lantegendom utanför den lilla staden Nazianzos, Basileios troligen i Kaisareia (idag: Kayseri). Denna stad var huvudorten i Kappadokien, och där fanns bättre utbildningsmöjligheter än i Nazianzos. Gregorios skickades därför som tonåring till Kaisareia för att gå i skola där, och det var då han lärde känna Basileios. Efter några år skildes deras vägar, och de sökte sig till andra utbildningsmöjligheter. Basileios flyttade till Konstantinopel. Gregorios reste i motsatt riktning, först till det Kaisareia som låg i Palestina (ofta kallat *Caesarea Maritima*; nu Quisarya i norra Israel) och sedan till Alexandria i Egypten. En sådan bild-

6. Dateringen av flera händelser i deras liv, inklusive deras födelse, är något osäker.

ningsresa var typisk för pojkar från välbärgade familjer vid den här tiden: man sökte utbildning utanför hemorten vid mera välrenommerade utbildningsinstitutioner, ibland vid flera sådana efter varandra.

Slutstationen på deras bildningsväg blev Athen. Där sammanstrålade de cirka 350. Basileios kom då från imperiets huvudstad med alla möjligheter som erbjöds där, Gregorios kom från storstaden Alexandria med dess gamla lärdomsstraditioner.⁷ Athen hade uppenbarligen något att erbjuda som lockade dem dit från andra bildningscentra, och många andra studenter lockades på samma sätt. Vad var det? Vad var det som fick Gregorios att tala om Athen som “det verkligt gyllene”?

Vad Athen erbjöd

I talet över Basileios och i andra skrifter, där Gregorios talar om sin studietid, återkommer ofta två betydelseladdade ord. Det ena är *παίδευσις* 'bildning'. Det står i citatet ovan, och strax efteråt talar Gregorios om Basileios bildningshunger som en *ἔρως παιδείσεως*, en 'åtrå efter bildning',⁸ och använder då ett ord som närmast för tanken till sinnlig åtrå. *Παίδευσις* eller *παιδεία*⁹ 'bildning' kunde man få på andra ställen i imperiet också, men Athen hade ett särskilt rykte som bildningens hemvist och hade blivit ett bildnings- och utbildningscentrum för hela det romerska imperiet.¹⁰

Det andra betydelseladdade ordet som Gregorios använder, när han talar om vad han och Basileios sökte och fann i Athen, är *λόγοι*, pluralformen av *λόγος*. Detta är ju ett mycket vanligt ord, och de flesta som lär sig grekiska får förmodligen redan under första lektionen veta att *λόγος* betyder 'ord'. Men läser man vidare i originaltexterna,

7. Om Athen och Alexandria som konkurrerande lärdomscentra under senantiken se Watts (2008).

8. *Oratio* 43.15.1 *κατ' ἔρωτα τῆς παιδείσεως*.

9. *Παιδεία* är för oss den normala beteckningen på det klassiska grekiska bildningsidealet. Gregorios föredrar *παίδευσις*. Det ordet förekommer ca 70 gånger i hans skrifter, men för *παιδεία* finns bara 8 belägg (utom i bibelcitat). – Grundläggande om begreppet *paideia*: Jaeger (1934–47). Jfr också Andersén (1999).

10. Om Athen som imperiets kulturmetropol se bl.a. Castrén (2003) och Blomqvist (2020) 105–54 och 191–218.

finner man ganska snart att *λόγος* kan stå för en hel del andra saker också, och det är ofta svårt att finna ett passande svenskt ord när man ska översätta det. Här använder Gregorios pluralformen *λόγοι* för att beteckna innehållet i den bildning eller utbildning som han och Basileios sökte och fann i Athen. Då står ordet inte för ord i allmänhet utan för den konstfulla användningen av ord i livets olika sammanhang, för ordkonst, värtalighet, litteratur eller retorisk skicklighet. Athen var enligt Gregorios värtalighetens hemvist, grundval, grogrund eller fundament, eller hur man nu ska översätta det grekiska ordet *ἔδαφος* som Gregorios använder. Det var vad som lockade Basileios och Gregorios.

Vi tänker oss ofta, att till Athen kom man som student i antiken för att studera filosofi på högre nivå. Där fanns de fyra stora filosofskolorna, de som hade grundats av Platon, Aristoteles, Epikuros och stoikern Zenon på 300-talet f.Kr. De levde vidare under århundradena, och på 100-talet efter Kristus hade de fått en särskild prestige genom att kejsar Marcus Aurelius bestämt att ledarna för dessa fyra skolor skulle vara statligt avlönade. "Professorer" kan vi kalla dem i denna funktion, liksom de professorer i retorik som redan tidigare fanns både i Rom och i Athen.

Statligt arvoderade retorikprofessorer fanns i Athen på Gregorios och Basileios tid – det ska strax sägas mer om en av dem. Däremot nämner källorna efter år 267 inga statligt avlönade filosofiprofessorer.¹¹ Överhuvudtaget nämns ingen filosof av större betydenhet alls som verkade i Athen under den här tiden. Under 300-talet blev nyplatonismen den dominerande riktningen inom filosofin, men den kom inte till Athen förrän mot slutet av århundradet. Institutionaliserad undervisning i nyplatonisk filosofi förekom tidigare i andra delar av imperiet. Den blivande kejsar Julianus fick sin nyplatoniska skolning hos Maximus från Efesos i Mindre Asien, och i Apameia i Syrien ledde Iamblichos från Chalkis en välbesökt skola. En av hans elever var athenaren Plutarchos. Han blev den som ca 390 införde nyplatonismen vid den platonska Akademien i Athen, och under det följande århundradet fick han där efterföljare som Syrianos och Proklos.

11. Se Watts (2008) 45, n. 111.

Grekisk filosofi – avvisad och utnyttjad

Vilka filosofer Gregorios träffade i Athen kring 350, om ens några, vet vi inte. När han talar om Platon och Aristoteles och andra äldre grekiska filosofer i sina skrifter, är det ofta för att ta avstånd från dem. Han använder visserligen rätt ofta ordet *φιλοσοφία* som en positiv term, men då avser han den teologiska överbyggnaden till den kristna läran. De filosofiska frågeställningar som han säger sig vara intresserad av, rör paradoxerna i denna lära – treenigheten, kristologin, teodicéproblemet etc. Upprepade gånger varnar han sina trosfränder för att fördjupa sig alltför mycket i grekisk filosofi och därmed lockas bort från den kristna tankevärlden.

Detta innebär inte att Gregorios var obevandrad i grekisk filosofi. Tvärtom, just när han förklarar och försvarar de kristna dogmerna och deras delvis paradoxala innehåll, rör han sig hemtamt i den grekiska filosofins begreppsvärld. Den kände han grundligt, och därigenom gjorde han sig förtjänt av ärenamnet "Teologen", som han ofta kallas på de talrika ikoner som avbildar honom. Men när han lärt sig filosofi, och från vem, vet vi inte.

Denna vacklan som vi ser hos Gregorios mellan ett avståndstagande från och ett samtidigt utnyttjande av den grekisk-romerska kulturens intellektuella redskap är ett typiskt förhållningssätt hos de tidiga kristna. De betonar skiljelinjen mellan kristendom och traditionell polyteism genom att ta avstånd från dess uttrycksmedel i bildningstraditionen, talekonsten, litteraturen osv., men samtidigt anammar de allt detta som användbara verktyg för att försvara och förklara sin egen tro och som ett vapen mot antagonister inom den egna kyrkan. I kristna skrifter redan från 100-talet e.Kr. ser man tydliga avtryck av filosofisk och retorisk skolning,¹² och ännu mera tydligt blir detta i senare texter, när de författas av medlemmar av samhällets elit.

12. Se bl.a. af Hällström (2020).

Kristna och hedningar

Retorik studerade Gregorios i Athen; det vet vi med säkerhet. Den mest berömde retorikläraren vid den här tiden var Prohairesios. Han stammade från Mindre Asien eller Armenien, möjligen var han född i Kaisareia, liksom Basileios. Speciellt studenter från just den delen av imperiet verkar ha sökt sig till hans undervisning.

Prohairesios var kristen men också väl etablerad i kejsartidens romerska samhälle och blev bl.a. hyllad av kejsar Constans. Det var inte bara kristna studenter som sökte sig till honom. En av hans favoritelever påstås ha varit Eunapios från Sardes, som senare gav ut en samling biografier över samtida filosofer och sofister. I den lovprisaren han Prohairesios, men samtidigt är han mycket hätskt inställd mot kristendomen. En annan elev var den Julianus som senare blev kejsare och för eftervärlden blev känd som Avfällingen (*Apostata/Ἀποστάτης*), eftersom han försökte hejda kristendomens utbredning. Han var född 331, dvs. ungefär jämnårig med Gregorios och Basileios, och kan mycket väl ha studerat för Prohairesios samtidigt med dem. Sin lärare satte Julianus högt. När han 362 utfärdade ett edikt som skulle hindra kristna från att undervisa på högre nivåer, gjorde han ett undantag för Prohairesios, som tilläts att fortsätta sin undervisning (men som avstod från att utnyttja denna möjlighet).

Vid mitten av 300-talet kunde alltså kristna och pagana, både lärare och studenter, verka tillsammans i Athen utan att det uppstod misshälligheter mellan de religiösa grupperingarna. Basileios och Gregorios skulle senare bli framträdande ledare inom den nya kyrkan, Julianus och Eunapios skulle motarbeta den. Alla hade i Athen lärt känna grekisk litteratur, filosofi och talekonst, och det lyser fram i deras bevarade skrifter. De hade en gemensam referensram att hänvisa till, även när de polemiserade mot varandra.

Det efterheruliska Athen

Årtalet 267 nämndes ovan. Det har blivit något av ett epokår i det senantika Athens historia och har ofta uppfattats som en tidsgräns mellan välgång och nedgång för staden. Det som inträffade 267 var att herulerna erövrade Athen. Herulerna var ett

Bild 3. Den efterheruliska muren på östra sidan av gångvägen från Akropolis till Agora. I bakgrunden det moderna Athens centrum. Foto: J. Blomqvist.

germanfolk, som under några år var herrar över delar av Grekland, plundrade, mördade och skövlade. De har efterlämnat en del spår av sin förstörelselusta i det arkeologiska materialet i Athen, och, som redan nämnt, efter det året har vi inga uppgifter om statligt avlönade filosofiprofessorer i Athen. Men, tvärtemot vad man ibland har trott, innebar herulernas härjningar inte slutet för Athens guldglans. Ett forskningsprojekt rörande “det efterheruliska Athen” som bedrevs vid Finska institutet i Athen har tydligt visat detta.¹³

Athenarna kom snabbt igång med reparationer och rekonstruktioner av det skadade. Stadens styrelse verkar ha fungerat och visat handlingskraft. Det finns inskrifter från den här tiden som visar att den klassiska tidens politiska institutioner fortfarande fullgjorde sina plikter: folkförsamlingen, det årligen valda rådet och det

13. Castrén (1994). Watts (2008) 38–40 överdriver troligen omfattningen av den fysiska förödelsen 267 men noterar att undervisningen snart kom igång (*ib.* 41–47).

uråldriga Areopagrådet, liksom ämbetsmännen. Hjälp kom också från den romerske provinsguvernören Claudius Illyrius, som hade sitt säte i Korinth.

Ett exempel på hur man förberedde sig för framtiden och dess osäkerhet är muren, som här visas på bild 3 och som många Athenturister har sett. När man går från Akropolis norrut, nedför sluttningen mot Agora, det antika torget, har man den här muren på höger sida. Man ser att den är byggd i all hast, av hoprfsat material: byggnadssten av varierande storlek från raserade byggnader, trummor från kullvälta kolonner, marmorbitar, natursten och rent skräp om vartannat. I all sin anskrämlighet är den ett autentiskt antikt monument, och den bevaras i det skick den hade när utgrävarna hittade den. Det är en bit av den s.k. *efterheruliska muren*. Det var en försvarsmur, som athenarna skyndsamt uppförde efter att herulerna hade dragit bort 268. Den skulle skydda deras stad nästa gång den anfölls av barbarhopar och de romerska legionerna lyste med sin frånvaro.

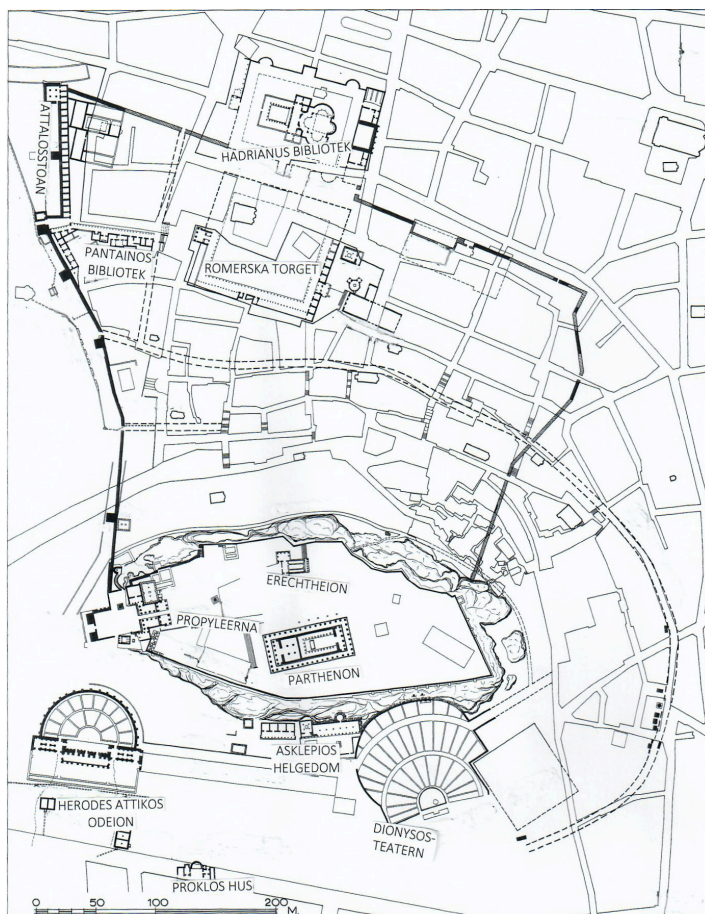

Bild 4. Plan över kejsartidens Athen lagd över stadens nutida gatunät. Med brutna linjer markeras vissa antika gatusträckningar. Den grova, heldragna linjen markerar sträckningen av den efterheruliska muren. Till vänster (dvs. i väster) om Attalosstoan låg torget (Agora). Efter J. Travlos, modifierad.

Planskissen på bild 4 visar murens sträckning. Den gick norrut från Akropolis till nordöstra hörnet av Agora, vek därefter åt öster, parallellt med dagens Hadrianusgata (Αδριανού), och sedan åt söder genom Plaka upp till Akropolis östligaste del. Det var alltså bara en liten del av stadsområdet som skyddades av muren. Detta får inte tolkas som att detta var allt vad som återstod av den en gång så stolta staden. Muren var avsedd att fungera som en flyktborg. Innanför den skulle Athens befolkning kunna rymmas i ett nödläge, men området var inte större än att det kunde försvaras av stadens eget manskap.

Detta efterheruliska Athen hade också kvar mycket av sina klassiska monument och institutioner, som Gregorios och Basileios kunde beundra. Den värsta förstörelsen 267 drabbade östra sidan och centrala delen av Agora. På västsidan stod däremot Hefaistostemplet (Theseion) kvar – och står där än. Det romerska torget och Hadrianus s.k. bibliotek hade skadats men reparerades snart. Akropolis var sannolikt helt orört; dit kom aldrig herulerna, och där fanns på 300-talet en stor mängd monument och konstverk som tillkommit efter den klassiska tiden men som är bortförda nu, efter 1800-talets storstädning av platån.¹⁴ Förstörelsen hade inte varit total.

Från 300-talet finns dessutom tecken på ökande ekonomiskt välstånd inom vissa skikt av den athenska befolkningen. Under 300-talet förekommer i Athen en typ av byggnader som tidigare varit i stort sett okända i grekiska städer. Det är s.k. stadsvillor: större, privata bostadskomplex, som påminner om de villor som förmögna romare gärna lät uppföra på landet, där de kunde dra sig undan för att finna lugn och ro. I Athen har resterna av ett stort antal sådana påträffats. Inom stadsområdet var utrymmet inte stort, och de låg därför inte avskilt som de romerska lantvillorna utan tätt intill varandra i vissa områden. Under glasgolvet utanför Akropolismuseet kan man nu se murar av flera sådana byggnadskomplex. På norrsluttningen från Areopagen ner mot Agora fanns också flera stycken. Ett av dem, som fått beteckningen hus C, täckte en yta på 30 x 60 meter och hade två innergårdar med kolonnhallar runtom. Kring dem grupperade sig ett tjugotal rum, och litet avskilt från de övriga låg en luxuös matsal. Utgrävningsplatsen är idag lummig och grönskande och ger ett idylliskt intryck (se bild 5) och man kan tänka sig att platsen var sådan i antiken också, eftersom tillgången på

14. Om dessa senare utsmyckningar och deras vidare öden se Krumeich & Witschel (2010).

vatten var god; det kom från källor högre upp på sluttningen. Detta bör ha varit en behaglig plats att besöka för en student från någon av Kappadokiens landsortsstäder.

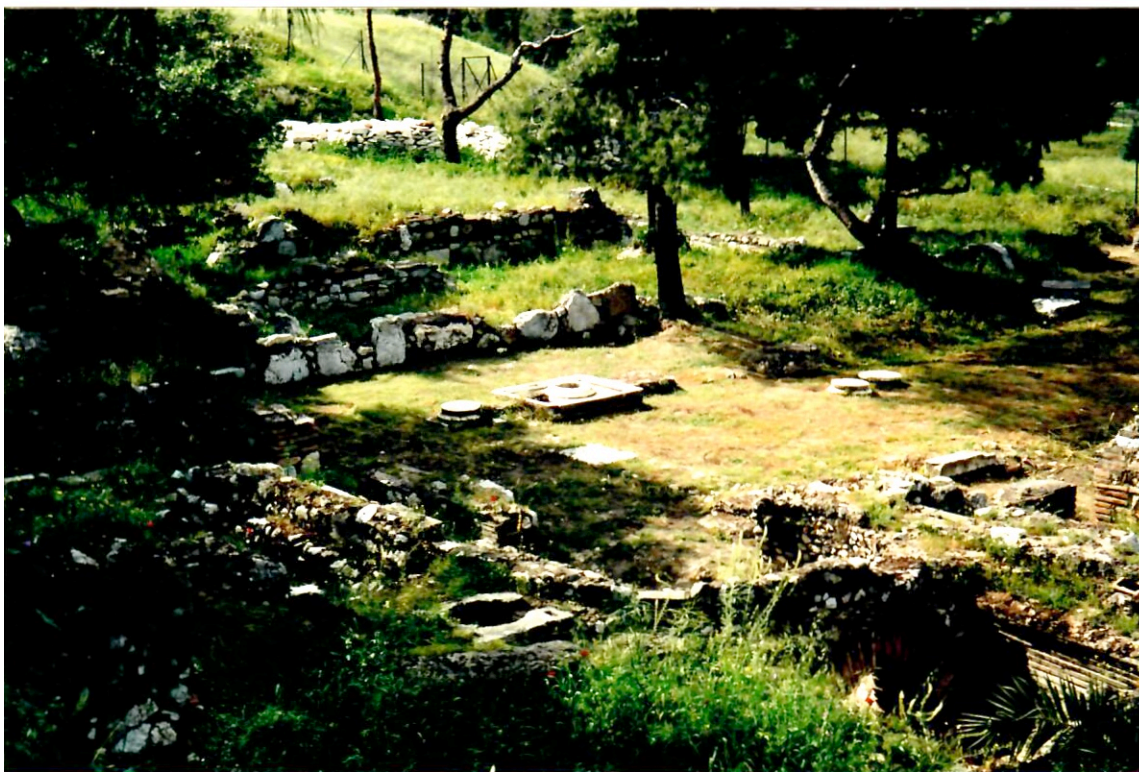

Bild 5. Utgrävningsplatsen vid hus C på sluttningen norrut mellan Areopagen och Agora.
Foto: J. Blomqvist.

När rester av sådana stadsvillor först hittades i Athen, tolkades de som residens för filosofer, och man jämförde dem med den byggnad söder om Akropolis som den platonska skolan under Porfyrios och Proklos disponerade på 400-talet; den är känd genom uppgifter i litteraturen och har tentativt identifierats bland byggnadsrester som påträffats under Dionysios Areopagites-avenyn. Men med tiden blev fynden fler än antalet förmögna filosofer rimligen kan ha varit, och vi känner, som påpekats ovan, inte till några framstående athenska filosofer under 300-talet. Det är mera sannolikt att ägarna är att söka bland retoriklärarna eller inom förmögna athenska familjer, som ägde värdefull jordbruksmark i Attika. Under alla omständigheter vittnar dessa stadsvillor om ett ekonomiskt välstånd i Athen som inte slagits sönder av herulerna.

När Gregorios och Basileios kom till Athen, kan vi alltså räkna med att Athen hade återhämtat sig efter barbarstormen 267. Historiska studier visar att äldre samhällen, som i mindre grad än de nutida var beroende av komplexa infrastrukturer och avancerade men ömtåliga tekniska installationer, i normalfallet relativt snabbt återhämtade sig efter att en fiendearmé eller en naturkatastrof orsakat allmän förödelse.¹⁵ Vi kan våga anta att undervisningen snart kom igång igen, både i retorik och filosofi, även om namnen på några filosofiprofessorer inte är bevarade. På samma sätt återhämtade sig Athen efter Sullas blodiga erövring 86 f.Kr. Bara några år därefter kunde romare som Varro och Cicero komma till Athen för att fullkomna sin utbildning.

Tillbaka till Kappadokien

Vid mitten av 350-talet lämnade både Gregorios och Basileios Athen. Gregorios flyttade hem till sin födelsestad Nazianzos, och där vigdes han till präst och blev assistent åt sin far, Gregorios den äldre, som var biskop i Nazianzos. Enligt Gregorios egen tolkning av händelseförloppet blev han tvingad till detta av fadern. Själv hade han velat ägna sig åt ett liv i askes och kontemplation, och det behövdes övertalning från Basileios för att han skulle överge de planerna. Faderns styre upplevde han som ett tyranni. Så står det i den omfattande självbiografiska dikt – känd under den latinska titeln *De vita sua* – som Gregorios författade mot slutet av sitt liv och där han mera öppet än i andra texter talar om hur han har upplevt växlingarna i sin livssituation.¹⁶

Omkring 370 blev Basileios biskop i Kaisareia och därmed också metropolit för Kappadokien. Han ansåg att han behövde hjälp av Gregorios för att sköta ärkestiftet och utnämnde honom till biskop i den obetydliga staden Sasima. Gregorios hade uppenbarligen ingen hög tanke om posten som biskop i Sasima, och det finns inget bevis för att han överhuvudtaget besökte platsen. I den självbiografiska dikten beskriver han den i drastiska ordalag som en byhåla som det var bäst att undvika, bara en hållplats på huvudvägen genom Kappadokien, där allt var damm, oväsen och vagns-

15. Se van Bavel *et alii* (2020). Speciellt om Grekland: Mackil (2004).

16. *De vita sua* 345–46 οὐτω μὲν οὖν ἠλγησα τῇ τυραννίδι. / οὐπω γὰρ ἄλλως τοῦτ' ὀνομάζειν ἰσχύω, 'Så plågades jag av tyranniet; / något annat kan jag ännu inte kalla det.' *De vita sua* finns utgiven av Jungck (1974) med översättning och kommentar.

trafik och där alla människor antingen var främlingar eller hade gått vilse.¹⁷ Hans klagobrev till Basileios finns bevarade.¹⁸

Efter ett par år blev hans far sjuk, och Gregorios flyttade då till Nazianzos för att hjälpa pappan. Det innebar att han åsidosatte Basileios önskemål och helt övergav biskopssätet i Sasima. När fadern dog 374, övertog Gregorios hans plikter som regional kyrkoledare men vägrade att anta titeln biskop.

Lärostridernas tid

Basileios dog i början av år 379; den 1 eller 2 januari firas som hans dödsdag. Hans död medförde att Gregorios på allvar blev involverad i de lärostrider som pågick inom kyrkan. Gregorios hade tidigare visat sina färdigheter som kämpe i religiös polemik. Mot kejsar Julianus, när han angrep kristendomen, hade Gregorios författat ett par skrifter, de s.k. *Invektiven mot Julianus*¹⁹ från något av Julianus första regeringsår, 361 eller 362. Julianus dog i juni 363, och det kom lägligt ur de kristnas synpunkt. Näste kejsare, Jovianus, och de som kom efter honom gav de kristna sitt stöd, så att de inte längre behövde skriva traktater för att försvara sin religion mot kejsarmakten.

Däremot pågick det under hela 300-talet lärostrider *inom* den kristna kyrkan, som var minst lika våldsamma som kampen mellan kristna och hedningar. Efter Basileios död blev Gregorios engagerad i de striderna. Redan ett par månader därefter blev han av kejsaren, Theodosios I, kallad till Konstantinopel för att som ersättare för Basileios delta i försvaret av vad som ansågs vara den rätta tron.

“Den rätta tron” innebär här den trosbekännelse som hade antagits vid kyrkomötet i Nikaia (*Nicea*) 325 men som förkastades av en rad högljudda och maktlystna olik-tänkare. Dessa stridigheter har behandlats i en roman av en känd svensk författare. Det är Viktor Rydbergs *Den siste athenaren*, som kom ut 1859 och där handlingen är förlagd till Athen och börjar “en morgon för ett tusen fem hundra år sedan”, dvs. 359.²⁰ I förordet till romanen har Rydberg lagt till en fotnot där han introducerar de läro-

17. *De vita sua* 439–46.

18. *Epistulae* 48–50.

19. *Orationes* 4–5.

20. Om Rydbergs roman se Sjöberg (2003).

strider som bildar bakgrunden till handlingen. Där står: “Kristna kyrkan är vid tidpunkten för denna berättelse delad i tvenne hufvudsakliga partier, som bekämpa hvarandra: Homousianernas och Homoiusianernas. Det är icke romanförfattarens skuld, att dessa partier för ögat endast skiljas genom ett litet i.”

I verkligheten var det mer än en liten bokstav som ställde dessa fraktioner mot varandra. Stridsfrågan gällde ingenting mindre än Jesu Kristi verkliga natur. Var Sonen gudomlig liksom Fadern, eller var han bara en människa? Eller var hans väsen en blandning eller ett mellanting mellan det mänskliga och det gudomliga. De som kämpade mot varandra kallades alltså homo-usianer och homoi-usianer. Orden är bildade från substantivet *οὐσία/ousia* ’väsen’, ’natur’, som kvalificeras med prefixet *ὁμο-/homo-* ’samma’ respektive adjektivet *ὁμοίος/homoios* ’liknande’, och Rydbergs fotnot vill lyfta fram det löjliga i att dessa båda kämpande fraktioner “endast skiljas genom ett litet i.” Det må vara löjligt eller ej, striderna blev våldsamma.

Den nicenska trosbekännelsen innebär att Fadern, Sonen och den Helige Ande är ett. Sonen, Jesus Kristus, är av samma natur som Fadern, dvs. gudomlig. Det var homousianernas lära. Homoiusianerna hävdade att Sonen visserligen inte var av fullt samma gudomliga väsen som Fadern men i varje fall av liknande väsen och inte bara rätt och slätt en människa. I början av 360-talet uppstod i Nazianzos en schism mellan dessa båda riktningar. Biskopen, Gregorios den äldre, var skuld till detta, men hans son återställde lugnet genom fyra tal till försvar för den nicenska kristologin.²¹

I Konstantinopel blev Gregorios främsta antagonister inte homoiusianerna utan en annan fraktion, som kallades *arianer* efter biskopen Areios (*Arius*) av Kyrene, som dött 336 men efterlämnat en stridbar anhängarskara. De hävdade att Sonen inte är gudomlig utan av annat väsen än Fadern, människa och inget annat, skapad av Gud i tiden. I Konstantinopel gjorde sig Gregorios snabbt känd för sina antiarianska predikningar²² och andra insatser, och det kunde de angripna inte lämna ostraffat. På själva påskafton 379, påstås det, och under pågående gudstjänst blev hans kyrka i Konstantinopel stormad av ett gäng arianer, kyrkan vandaliserades, Gregorios blev misshandlad, och en annan biskop blev ihjälslagen.

21. *Orationes* 1–3 samt 6.

22. Däribland de bevarade fem “teologiska talen” (*Orationes* 27–31).

Kejsar Theodosios försvarade den nicenska bekännelsen och ville få styr på sin kyrka. För att driva igenom sin vilja sammankallade han ett kyrkomöte i Konstantinopel 381. Gregorios blev utsedd till att leda konciliet, men den uppgiften översteg hans förmåga. Det fanns alltför många starka viljor som kämpade emot, och han tog konsekvensen av detta. Han lade ned sitt ämbete, reste hem till Nazianzos och återgick till sina plikter som biskop i sitt födelsestift.

Tidens oro

Det var alltså en orolig tid på det andliga planet. Även inom den sekulära världen rådde tidvis krigstillstånd. Ett långvarigt krig mot Persien avslutades 363 efter att kejsar Julianus stupat. Visigoterna, som hade fått tillstånd att som romerska *foederati* bosätta sig i Pannonien, visade sig vara svårhanterliga bundsförvanter, och 378 stupade kejsar Valens i ett krig mot dem. Gregorios noterar att hans efterträdare Theodosios lyckades sätta stopp för "molnet av barbarer som eggats upp av sin numerär och sitt övermod."²³

Märkligt nog visade själva jorden upp vad som tolkades som tecken på oro. Under 350- och 360-talen drabbade en rad katastrofala jordbävningar länderna runt östra Medelhavet.²⁴ Den mest förödande inträffade den 21 juli 365 söder om Kreta.²⁵ Epicentret låg troligen i havet sydväst om denna ö, där den afrikanska kontinentalplattan stängas med den europeiska. Vid det här tillfället har tydligen kanten på den europeiska plattan tvingats uppåt en god bit vid kollisionen med den afrikanska. Det resulterade i att den västligaste delen av Kreta lyftes upp cirka nio meter ur havet, och resten av ön, utom längst i öster, påverkades också genom den vertikala lägesförändringen. Jordbävningen måste ha förorsakat stor förödelse på ön, men det finns inga rapporter bevarade om den, och de arkeologiska spåren är inte tydliga. Däremot talas det i flera texter om den våldsamma tsunami som följde på jordbävningen. Det finns

23. *De vita sua* 1279–81 ... ἀυτοκράτωρ / ... βαρβάρων στήσας νέφος / πλήθει τε πολλῶ καὶ θράσει τεθηγμένων.

24. Guidoboni (1994) ger en behändig lista över alla kända antika jordbävningar med utförliga hänvisningar till primärkällorna. Jfr också Pirazzoli *et alii* (1996) och Stiros (2001).

25. Både geologer och filologer har flitigt behandlat denna spektakulära händelse; ett litet urval: Baudy (1992), Waldherr (1997), Kelletat (1998), Kelly (2004), Hecht (2008).

uppgifter om omfattande skador längs kusterna i Grekland, Libyen, Egypten, Palestina, kanske på Cypern och t.o.m. Sicilien. I Alexandria, som drabbades svårt, har någon sett fartyg uppkastade på hustaken.²⁶ Athen klarade sig den gången, påpekar en källa explicit,²⁷ och Athen verkar ha varit oberört av de övriga, samtida jordbävningarna också.

363 inträffade ett våldsamt skalv som orsakade skador över hela Palestina, bl.a. i Jerusalem. Städerna i nordvästra Mindre Asien, nära Bosporen, drabbades också, Nikomedeia 358, Nikaia först 363 och en andra gång 368. I samband med skalvet 368 dog Gregorios yngre bror Kaisarios. Han räddade sig ut ur staden vid jordbävningen, meddelar Gregorios i sitt minnestal över honom, men dukade under för "sjukdomen" (*τῆς νόσου*).²⁸ Eftersom Gregorios här använder bestämd form, avser han sannolikt ett i samtiden allmänt känt utbrott av en farsot av en typ som kan spridas i samband med naturkatastrofer. Kaisarios blev helgonförklarad, och till det bidrog det översvallande lovtal som Gregorios skrev till hans minne.

De som levde i området lade märke till att jordbävningar under de här decennierna förekom mera frekvent än normalt, och man försökte finna en orsaksförklaring till detta. Någon naturvetenskapligt grundad tolkning kunde man inte ge, utan jordbävningarna förklarades vara gudomliga ingripanden i skeendet i världen. Guden eller gudarna ingrep för att straffa eller varna människorna. Vilken gud, och av vilken orsak han tänktes ingripa, berodde på vilken religion man bekände sig till.²⁹

Gregorios och andra kristna författare³⁰ förklarade den förödande jordbävningen i Palestina 363 som en varning från den kristne guden till kejsar Julianus. Budskapet till honom sägs vara att han måste avbryta återuppbyggandet av judarnas stora tempel i Jerusalem som han hade startat; annars skulle han själv dö. Den berömde retorikern Libanios i Antiochia däremot, som stödde Julianus och lovprisade honom i ett minnes-

26. Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 25.10.19.

27. Zosimos, *Historia nova* 5.6.3.

28. *Oratio* 7.15.4.

29. Jfr t.ex. Graf (2010), Waldherr (2016).

30. Gregorios, *In Julianum* 2.3–4 (*Oratio* 5), Sokrates, *Historia ecclesiastica* 3.20.7–15, Sozomenos, *Historia ecclesiastica* 5.22.7–11, Theodoretos, *Historia ecclesiastica* 199.16–200.6, Filostorgios, *Historia ecclesiastica* 7, frg. 9.

tal, förklarar jordbävningen med att det var Jorden själv, Gaia, som ville visa sin sorg över Julianus död.³¹ Eftersom jordbävningen inträffade ungefär en månad innan Julianus dog, antas Gaia ha kunnat förutse vad som skulle hända med honom.

Jordbävningen som förstörde Nikomedeia 358 föranledde Libanios att skriva en sorgesång, en *μωφδία*, över staden, där han bad kejsaren om hjälp med återuppbyggnaden.³² Kristna försvarare av den nicenska trosbekännelsen förklarade att jordbävningen var ett ingripande av Gud mot arianerna. De planerade nämligen att hålla ett kyrkomöte i Nikomedeia, där de hoppades få stöd för sin heretiska uppfattning om Kristi natur. Det mötet måste arianerna skjuta upp på grund av jordbävningen.³³

I människornas föreställningsvärld sammankopplades alltså de geologiska fenomenen med de utomvärldsliga krafter och makter som man i varierande grad satte lit till. Tiden var orolig, och man sökte efter en ordnande princip bakom skeendets oberäknelighet.

De sista åren

Efter det misslyckade gästspelet i Konstantinopel drog sig Gregorios tillbaka till Nazianzos. Några år senare överlämnade han biskopsämbetet till sin kusin Eulalios. De sju sista åren av sitt liv bodde han på familjens lantegendom, där han en gång hade kommit till världen.

När han såg tillbaka på sitt liv, kan han knappast ha känt full tillfredsställelse. Det liv i askes och kontemplation som han hade önskat sig fick han inte uppleva. Han hade tvingats – enligt egen uppfattning – in i en kyrklig karriär, och den blev långt ifrån problemfri. Lärostriderna mellan kristna fraktioner präglade tiden, och de hade också nått hans hemstad. Hans närmaste var döda, och han hade haft plikten att författa gravtal och minnesepigram inte bara över sina föräldrar utan också över vännen

31. Libanios, *Oratio* 18.292. Jfr Henry (1985).

32. Libanios, *Oratio* 61, inspirerat av Aelius Aristeides' *μωφδία* över Smyrna efter jordbävningen 177 eller 178. Se Franco (2016).

33. Filostorgios, *Historia ecclesiastica* 4, frg. 11, Theodoretos, *Historia ecclesiastica* 156.21–157.6.

Basileios, sin bror Kaisarios och deras syster Gorgonia.³⁴ Några efterlevande, som kunde ärva honom, hade han inte. Hans testamente finns bevarat,³⁵ och i det förordnar han att hans egendom skall överlämnas till kyrkan i Nazianzos för att användas till stöd för de fattiga.

Ensamhet bör ha präglat hans sista år. Bitterhet och besvikelse får ofta lysa fram i den självbiografiska dikten och andra texter från denna tid. Åren i Athen kan nu ha framstått som hans livs gyllene år, inte bara på grund av vad han upplevde då utan också på grund av de år som följde.

Han dog den 25 januari 390.

Referenser

För antika texter har gängse standardeditioner använts, mestadels de som är tillgängliga via *TLG* (<http://www.tlg.uci.edu/>).

Andersen, Ø. 1999 (red.). *Dannelse – Humanitas – Paideia*. Oslo.

Baudy, G.J. 1992. "Die Wiederkehr des Typhon. Katastrophen-Topoi in nachjulianischer Rhetorik und Annalistik. Zu literarischen Reflexen des 21. Juli 365 n.C.," *Jahrbuch für Antike und Christentum* 35: 47–82.

van Bavel, B., Curtis, D.R., Dijkman, J., Hannaford, M., de Keyser, M., van Onacker, E. & Soens, T. (red.). 2020. *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies*. Cambridge.

Blomqvist, J. (red.). 2003. *Bilden av Athen genom tiderna*. Rapport från Platonsällskapets sextonde symposium (Lund 8–10 juni 2001). Lund.

Blomqvist, J. 2020. *Det gyllene Athen. Sex texter om grekisk kulturhistoria*. Skellefteå.

Borsch, J., & Carrara, L. 2016 (red.). *Erdbeben in der Antike. Deutungen - Folgen - Repräsentationen*. Bedrohte Ordnungen 4. Tübingen.

34. *Orationes* 7, 8, 18, 43. Hägg (2006) gör en analys av talen över fadern och syskonen. Gregorios epigram fyller bok 8 av *Anthologia Palatina*.

35. Översatt av Daley (2006) 184–189.

- Børtnes, J., & Hägg, T. (red.). 2006. *Gregory of Nazianzus. Images and Reflections*. Copenhagen.
- Castrén, P. (red.). 1994. *Post-Herulian Athens. Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267–529*. Papers and monographs of the Finnish Institute at Athens. 1. Helsinki.
- Castrén, P. 2003. “Kulturlivet och utbildningen i Athen under senantiken” i Blomqvist (2003) 98–102.
- Daley, B.E. 2006. *Gregory of Nazianzus*. London.
- Franco, C. 2016. “Ein Erdbeben, ein Rhetor, eine Tradition. Libanios und Nikomedia” i Borsch & Carrara (2016) 225–47.
- Graf, F. 2010 “Earthquakes and the Gods. Reflections on Graeco-Roman Responses to Catastrophic Events” i: Dijkstra, J., Kroesen, J. and Kuiper, Y. (red.), *Myths, Martyrs, and Modernity. Studies in the History of Religions in Honour of Jan N. Bremmer*. Leiden. 95–113.
- Guidoboni, E. 1994. *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*. Translated from Italian by Brian Phillips. Rome 1994 [originalalets titel: *Terremoti prima del mille in Italia e nell'area mediterranea*].
- Hecht, J. 2008. “Mediterranean's ‘Horror’ Tsunami May Strike Again”, *New Scientist* 197: 16.
- Henry, M. 1985. “Le témoignage de Libanius et les phénomènes sismiques du IVe siècle de notre ère: Essai d'interprétation”, *Phoenix* 39: 36–61.
- Hägg, T. 2006. “Playing with Expectations. Gregory’s Funeral Orations on his Brother, Sister and Father” i Børtnes & Hägg (2006) 133–51.
- af Hällström, G. (red.). 2020. *Apologists and Athens. Early Christianity Meets Ancient Greek Thinking*. Papers and Monographs of the Finnish Institute of Athens 25. Helsinki.
- Jaeger, W. 1934–47. *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*. I–III. Berlin [engelsk översättning: *Paideia. The Ideals of Greek Culture*. Oxford 1944–46].

- Jungck, C. 1974. Gregor von Nazianz, *De vita sua*. Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar von C. Jungck. Heidelberg.
- Kelletat, D. 1998. "Geologische Belege katastrophaler Erdkrustenbewegungen 365 AD im Raum von Kreta" i Olshausen, E. & Sonnabend, H. (red.), *Naturkatastrophen in der antiken Welt*. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 6. Stuttgart.
- Kelly, G. 2004. "Ammianus and the Great Tsunami", *The Journal of Roman Studies* 94: 141–67.
- Krumeich, R. & Witschel, C. (red.). 2010. *Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit*. Wiesbaden.
- Mackil, E. 2004. "Wandering Cities. Alternatives to Catastrophe in the Greek Polis", *American Journal of Archaeology* 108: 493–516.
- McGuckin, J.A. 2001. *St. Gregory of Nazianzus. An Intellectual Biography*. Crestwood, NY.
- Pirazzoli, P., Laborel, J. & Stiros, S.C. 1996. "Earthquake Clustering in the Eastern Mediterranean during Historical Times", *Journal of Geophysical Research* 101: 6083–97.
- Sjöberg, B. 2003. "Förtryck och revolt i Viktor Rydbergs Athen" i Blomqvist (2003) 176–86.
- Stiros, S.C. 2001. "The AD 365 Crete Earthquake and Possible Seismic Clustering during the Fourth to Sixth Centuries AD in the Eastern Mediterranean: A Review of Historical and Archaeological Data", *Journal of Structural Geology* 23: 545–62.
- Waldherr, G. 1997. "Die Geburt der «kosmischen Katastrophe». Das seismische Großereignis am 21. Juli 365 n. Chr.", *Orbis Terrarum* 3: 169–201.
- Waldherr, G. 2016. "Erdbebenkatastrophen bei christlichen Autoren der Spätantike" i Borsch & Carrara (2016) 73–92.
- Watts, E.J. 2008. *City and School in Late Antique Athens and Alexandria*. Berkeley; London.